

ԷԶՄԻՆՏԻՆ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ

ԷՎԼԻՍ ԶԵԼԷՊԻԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

Էվլիա Չելէպի, կամ Էվլիա Էֆէնտի, որու հայրը թուրք էր եւ մայրը չէրքէզ, բացառիկ դէմք մըն է օսմանեան աշխարհին մէջ: Իր ամենէն շատ սիրած բանն էր ճամբորդելը, եւ իրեն տրուեցաւ այդ փափաքը զոհացնել քառասուն տարիի չափ ատեն, ԺԷ. դարու մէջտեղուանքը: Ոչ միայն պտըտած է մէկ ծայրէն միւսը Թուրքիոյ, որ այդ շրջանին՝ լայնօրէն կը տարածուէր երեք ցամաքամասերու վրայ, այլ գացած է մինչեւ Տանցիկ (1641) եւրոպայի մէջ, ու Պարսկաստանն այցելած՝ (1647) Ասիոյ մէջ: Ոչ ոք ուրեմն չափազանց պիտի գտնէ կլօպթօթըր (սէյսիւր ալէմ, աշխարհաշրջիկ) վերադիւրը զոր ինք իրեն կուտայ:

Մշակոյթն ունի իր ժամանակուան մահմետականներուն, որոնց սակայն բացարձակապէս փակ կը մնար արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը. բայց այդ վերապահումն ընելէ յետոյ, պէտք է ընդունիլ որ համայնագիտական ծանօթութիւններ ունի: Հետաքրքիր ու դիտող միտք, արուեստագիտական ճաշակներ ունի: Գեղարուեստի գործերը վայելել զիտէ, եւ այն ինչ առարկան զինք կը չլացնէ: Եթէ իր ճաշակը բոլորովին մերը չէ, ան պէտք է ներկայացնէ իր ամենէն զարգացած ժամանակակիցներուն ճաշակը: Պոլիս, ճարտարա-

պետութեան մարզին մէջ, Սուլթան Ահմէտի մզկիթն է որ կը նախասիրէ եւ աւելի գրաւիչ (շիրինֆեար) կը գտնէ քան բոլոր միւսները: Տիվրիկի մէջ, անբաղդատելի կը հռչակէ մզկիթին մուտքի մեծ դրան (1) քանդակները, զոր մենք առնուազն շատ խճողուած (2) կը համարինք:

Ատկից դատ, երաժիշտ էր եւ տալպուրա կը նուագէր, որ շատ երկար կոթով լարական գործիք մըն է: Եղաւ ատեն մը ուր, «սիրոյ ծովուն մէջ միւրընուած»՝ ըստ իր բացատրութեան, յարարերութիւն հաստատած էր Պոլսոյ «գրօսասէր շրջանակներուն» մէջ, հանրային երգիչներու, երաժիշտներու, հեքեթասացներու եւ մասնաւոր միջաւայրի տիպարներու հետ: Նոյն ատեն վարչագէտ մը եւ զիւանագէտ մը ըլլալով, իր բաղմատեսակ փորձառութեանց շնորհիւ կարող կը հանդիսանայ ճշգրտօրէն արտայայտուելու, ինչ ալ ըլլայ

(1) Էվլիա Չելէպի, Սիահաքնամէ (Թուրքերէն), Ա. էջ 660, Ե. էջ 28, Ա. էջ 218; Գ. էջ 213:

(2) Տեսնել «Հայերու գեղարուեստական գործունէութիւնը իկոնիոյ եւ Կ. Պոլսոյ Սուլթաններու օրով», «Անահիտ», Նոյ. 1932 – Ապրիլ 1933, էջ 22 – 23:

նիւթը որուն վրայ խօսի: Այսպէս, երբ Պրուսայի, Սթամպուլի կամ Թաւրիզի մէկ Մզկիթին զարդարանքը կը նկարագրէ, կը գործածէ զարդաձեւերուն թեքնիքական անունները, որ այսօր յաճախ անհասկանալի կը մնան:

Մեծ շատախօս մըն է, բայց իր մեզմէ երեք դար առաջ ապրած ըլլալը՝ տարօրինակ շահեկանութիւն մը կ'ընծայէ իր շատախօսութեանց: Փոթորիկի ատեն Մարմարայի վրայ գտնուելով՝ անոր կղզիներէն մէկուն ծոցն անշարժանալ ստիպուած, մզկիթին պատերուն վրայ գծուած կրաֆիքթիները (այցելուներու արձանագրութիւն) պիտի օրինակէ, եւ Տրապիզոնէն անցած ատեն, չափաւր արհամարհէ մեզի տալ այդ կողմերը շատ առատ եղող խամսի ձուկին եփելու եղանակը, այնքան մանրամասն կերպով բացատրուած, ինչքան պիտի ցանկար տանտիկին մը:

Այս բոլոր յատկութեանց էլլիա Չելէպի կը միացնէ քննադատական ոգի մը, որ սակայն այն ատեն միայն կ'արթննայ — ինչպէս ատոր օրինակները պիտի տեսնենք — երբ մահմետական հաւատալիքները խնդրոյ առարկայ չեն:

Էլլիա Չելէպիի ձամբորդութեանց Գիբրին (Սիահաքնամէ) առաջին վեց հատորները որ Ապտիւլ Համիտի օրով երեւցած էին (1898 – 1902) (1), դժբաղդարար գրաքննութենէ անցած են: Հանրապետական բէթիմին հաստատուելէն ի վեր, շարունակեցին հրատարակութիւնը, բնականաբար՝ դիտական պայմաններու մէջ, բայց առանց առաջին հատորները վերհրատարակելու:

Հայկական տեսակէտով, կը թուի որ գրաքննիչը յաճախ ջնջած է հայ (էր-

մէնի) բառը, երբ անոր կը հանդիպէր՝ նոյն իսկ գիւղի մը տրուած պարագային: Հետեւաբար զուարճալի է տեսնել որ Հայոց թագաւորներու խօսք կ'ըլլայ Արտեպիլ քաղաքին հիմնարկութեան վերաբերեալ հատուածի մը մէջ, ինչպէս եւ ուրիշ հատուածի մը մէջ որ Շապիրն – Գարահիսարի բերդին կը վերաբերի: Բայց այդ երկու պարագային, հմուտ էլլիա Չելէպին Էրմէնի բառին տեղ հայկանեան եւ հայկանիւ ածականները գործածած է, որ համիտեան գրաքննութիւնը չփոթեցուցած են:

Փօն Համմէր 1834ին եւ 1850ին արդէն տուած է էլլիա Չելէպիի ձամբորդութեանց առաջին երկու հատորներուն անգլիերէն թարգմանութիւնը, բայց այդ ալ պակասաւոր է: Չեռագիր օրինակները պէտք է տեսնել՝ առաջին հատորներուն հարազատ բովանդակութեան ծանօթանալու համար, եւ անոնք հաղուադիւտ են. ո՛չ Փարիզի Ազգային Մատենադարանը, ո՛չ Պրիթիշ Միուզիւմը ունին ատոնցմէ:

Երասխի ավունքներէն դէպի Պարսկաստան գացած ատեն, Երեւան ու Նախիջեւան կանգ առնելով, էլլիա Չելէպի կը խօսի (2) սքանչելիքներուն վրայ իւշ ֆիլիսէի, այսինքն «երեք եկեղեցիներու», որ էջմիածնի թրքական անունն է (3): «Մեծ վանքը կառուցուած է Նու-

(1) Evlia Efendi, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa*; London, 2 vol. in-4°.

(2) Սիահաքնամէ, Բ., էջ 232 – 233:

(3) Թուրքերը հաւանօրէն այս անունը տուած են նկատի ունենալով իրարու մօտ գտնուող Մայր-Տաճարը եւ Ս. Հոփսիսիէի եւ Ս. Գայեանէի եկեղեցիները՝ երեքը միասին:

(1) 1314 – 1318:

չիրվանի ձեռքով: Ամէն տարի քառասուն — յիսուն հազար անհաւատներ, մինչեւ իսկ Ծրենկիւթանէն եկած, հոն կը համախմբուին: Ունին հին գորգ մը, զոր կը փռեն կանաչագեղ մարգագետնի մը վրայ, այդ լերան կատարը, ու մեծ կաթսայ մը կը լեցնեն ամէն տեսակ տունկերով, բժշկական օգտարեւ խոտերով, եւ այդ լեռներուն վրայ բուսնող փայտերով: Եռոտանի մը կը զետեղեն եւ վրան կը վառեն ուժով կրակ մը որ զայն բնաւ չ'այրեր: Յետոյ, իրենց մէջ կը բաժնեն այդ կերակուրը զոր իրենցմէ շատերը իրր յիշատակ (թէպէրբիւֆէն) հետերնին կը տանին մինչեւ Ծրենկնեւրուն երկիրը, ուրիշներ հոն տեղն ու տեղը կ'ուտեն զայն ու կ'ուրախանան (գէֆ ու սէֆա): Քահանաներուն հարցուցի այս իրողութեանց զաղտնիքը. — Աստուած վկայ, ըսին, այս գորգին վրայ է որ Յիսուս-Քրիստոս մօրը ծոցէն աշխարհ եկաւ: Քարայրի մը մէջ փակուած՝ Հրէաներէն վախնալուն պատճառով, ան խոտեր ժողված եւ այս գորգին վրայ մեռել մը ողջնացած է: Այս գորգին վրայ եփել տուած կերակուրները Խորայէլի բոլոր զաւակներուն բաժնելու հրաշքը գործած է: Ետքէն, գորգը Արգարն Նուշիրվանի ձեռքն անցած է, որ՝ այս վանքը կառուցանելէն (1) յետոյ՝ այս գորգին վրայ կերակուրներ եփել տուաւ: Մենք ալ նոյն բանը կ'ընենք, որմէ յետոյ կը մաքրագործենք զայն եւ ծրարելով մեր գլխուն վրայ կը պահպանենք: Սուլթան Սիւլէյմանն իսկ, երբ Նախիջևանի պատերազմին ատեն հոս եկաւ, այս գորգին վրայ կատարեց իր

(1) Պէտք չունիմ դիտել տալու թէ Անուշիրվան սասանեան վեհապետ մըն էր որ զրադաշտական կրօնքը կը դաւանէր:

նախագը (աղօթք):

Այդ «տարօրինակ խօսքերը» արձանագրելէ յետոյ, էվլիա կը բացատրէ թէ այդ աղօթքի մեծ գորգը, որ մետաքսով շինուածի երեւոյթ ունի, ոչ բամպակով յօրինուած, է ո՛չ այծի բուրդով, թէ անոր գոյնը սիննապի (petit - gris, սկիւռակի) գոյնին կը մօտենայ եւ թէ շատ ծանր է: Կ'աւելցնէ թէ իր խոնարհ կարծիքով այդ գորգը շինուած է տեսակ մը քարով որ Կիպրոս կղզիէն կ'ելլէ: Սանդկոթով մը երբ զայն կը ծեծեն, վուշի պէս կը դառնայ, զոր շատ բարակ կը մանեն, եւ անով կը շինեն ձեռքի սրբիչներ, շրջազգեստներ, շապիկներ, զոր իրր ընծայ կը տանին Պոլսոյ մեծամեծներուն եւ Փատիշահին: Սուլթան Մուրատ Դ. նոյն իսկ իր աղջկան՝ Քայասուլթանուհին նուիրած էր չփակ մը եւ միջազգեստ մը՝ այս նիւթով շինուած, զոր կ'այրէր մաքրելու համար զանոնք: Էվլիա ինքն իսկ ձեռք անցուցած էր այդ տեսակէն թաշկինակ մը, զոր այրած էր՝ երբ աղտոտեւ էր եւ որ վարդագոյն էր դարձեր: Կ'եզրակացնէ թէ ասոր մէջ հրաշք չկայ:

Էվլիա Չելէպի Իւչ - Քիլիսէի (Էջմիածին) հանգրուանի մասին կը խօսի՝ երկրորդ այցելութեան մ'առթիւ զոր կատարած է 1647ին. «Կ'ըսեն թէ Հոռոմներու կայսեր մէկ շինութիւնն է աս: Երեք վանքերէն ամէն մէկուն մէջ կը բնակին հայ կոյսեր, Յոյներ եւ Հայեր: Այս Իւչ - Քիլիսէի հին վանքը եւ Ետի - Քիլիսէի (Եօթը կէկղեցի) տաճարը՝ Նախիջևանի ճամբուն վրայ, երկուքն ալ հռչակաւոր են Պարսկաստանի մէջ: Բայց առաջնոյն մէջ բազմաթիւ սքանչելիքներ կը տեսնուին: Միւռոնի իւղը այս վանքին մէջ է որ կ'արտա-

դրուի:» Գորգը նորէն յիշատակելէ յետոյ, Էվլիա կ'աւելցնէ. «Այդ տունկերուն ջուրովը, այսինքն իւզովը՝ կը լեցընեն սրուակներ, զոր Ֆրենկներու երկիրը կը տանին: Այդ երկիրներէն նուիրատուութիւններ կը հասնին այս վանքը (1): Այդ իւզը կ'օգտագործուի զանազան հիւանդութեանց դէմ իբր դեղ, վէրքերու վրայ կը դնեն զայն, եւ ան կը բուժէ, իրենք ատոր համոզուած են:»

Այս վանքի բակին մէջ, բարձր կամարի մը տակ, կայ խոշոր երկաթ մը որ միշտ առկա կը մնայ, առանց վեց կողմէն ունէ հպում կամ նեցուկ ունենալու: Նազովըցիները կը հաւատան թէ այդ երկաթէ սիւնը այդպէս կանգուն կը մընայ Սիմոն առաքելալին մէկ հրաշքովը: Ինչ ինչ մահաժողովներ ալ ատոր կը հաւատան, որովհետեւ այդ սիւնը կը դողայ երբ հովը բուռն է: Որպէսզի ոչ ոք անոր դաշի, քահանաները փայտէ ամուր վանդակապատով մը զայն շրջապատած

(1) Թավերնիէ, 1655ին այցելելով Էջմիածնի հայրապետական եկեղեցին, կը գրէ. «Ես բնա չէի կարծեր թէ այդքան փոխութիւններ կը գտնուին քրիստոնեայ եկեղեցիներուն մէջ որ մահմետականներու տիրապետութեան տակ են», եւ կ'աւելցնէ թէ «այսօր այդ եկեղեցին մէջ կան այնքան փոխ զարդեր որքան քրիստոնէութեան ու եւ է մէկ եկեղեցին մէջ:» Մ. Ժ. Պ. Թավերնիէի վեց փափուկութիւնները. Փարիզ, 1713, Ա. էջ 42 եւ 43:

Ժ. Գարը ամենէն բարդաւած շրջանն է Նոր Զուղայի վաճառականներու առեւտուրին: Տեսնել իմ յօդուածներս՝ Նոր Զուղայեցի վաճառականի մը անուան հայկական երկու մետալներ, «Անահիտ», Մայիս - Յունիս 1929, և *A propos de deux médailles arméniennes de 1673 à l'effigie d'un marchand arménien de Djoulfa près Ispahan*, *Revue Historique*, Juillet - Août 1934.

են: Էվլիա Զեւէպի այդ վարպետութիւնը (մարիֆէթ) կը բացատրէ սապէս: Ճարտարապետը էն առաջ այդ բարձր կամարը շինել տուած է եւ անոր կատարը մագնիսական մեծ քար մը դրած է: Ուրիշ մըն ալ դրած է առաջնոյն երկրաչափօրէն ճիշդ հակառակ կէտին վրայ: Երկաթէ սիւնը կախուած կը մնայ երկու մագնիսական հաւասար ուժերու միջեւ: Ուրեմն, ըստ իրեն, հրաշք չկայ ատոր մէջ:

Վանքին մէջ կը գտնուին մօտ հինգ հարիւր քահանաներ (1): Պարսկաստանէն ինչպէս Թուրքիայէն, ամէն դիշեր չորս - հինգ հարիւր ձիաւորներ կուգան եւ հոս կը մնան: Կրօնաւորները անոնց տրամադրութեան տակ կը դնեն խորդ (չուլ) ու պարկեր եւ զանոնք կը հիւրընկալեն: Ասիկա Օծեալին մէկ զարմանալի հաստատութիւնն (ասիքանէ) է:

Ասոնք են այն տեղեկութիւններն խորհրդածութիւնները զոր կը գտնեմ այդ մահաժողովներու ճամբորդին գրքին մէջ՝ Էջմիածնի վրայ, եւ որոնք շահեկանութենէ զուրկ չեն թուիր ինծի, հակառակ սխալներուն որ անոնց կը խառնուին:

ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳԸԶԵԱՆ

(1) Այն ձեռագիրը որուն Ֆօն Համմեր կը հետեւի իր անգլիերէն քարգմանութեան մէջ, կը խօսի հինգ հարիւրէ աւելի մայրապետներու վրայ որ չորցած արմատներ միայն կ'ուտեն, բայց որոնք կաք, արմա ու անուշեղէններ կը հրամցնեն օտար այցելուներուն եւ անոնց ապրանքներուն ու ձիերուն հոգ կը տանին: . . Այդ վանքերէն ամէն մէկուն մէջ, հինգէն տասը հոգի կայ հիւրերով զբաղող եւ ֆառասունէն յետոյ խոհարար: Էվլիա կ'աւելցնէ՝ այդ օրինակին մէջ. «Այդ վանքերու Արքահայրը մեծ ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզի եւ նաշէն յետոյ մեզի նուէրներ տուաւ: Նոյն գործ, հատ. Բ. էջ 124: